

Т. О. Рудич

ПІЗНІ СКІФИ: ФОРМУВАННЯ СКЛАДУ НАСЕЛЕННЯ ЗА МАТЕРІАЛАМИ АНТРОПОЛОГІЇ

В статті на матеріалах краніології розглядається питання про формування пізньоскіфських популяцій та їх місце в колі хронологічно близьких груп Східної Європи.

Ключові слова: пізні скіфи, скіфи, сармати, античні міста, антропология, краніологія.

Термін пізні скіфи давно використовується в археологічній літературі. Етнонім скіфи в назві пам'яток пов'язує їх з скіфським масивом населення, але назва є доволі умовною та дискусійною. Ми вживаємо її в даному тексті як технічну. Концентрацію пам'яток пізніх скіфів фіксують в трьох районах Північного Причорномор'я: в Криму, Нижньому Подніпров'ї та Добруджі (Черненко 1998). Історія усіх трьох регіонів складалася по різному, біологічна історія також могла відрізнятись. Кістковий матеріал з цих трьох локацій представлений нерівномірно, скласти уявлення про антропологічний склад населення ми можемо стосовно Кримської Скіфії та Нижнього Подніпров'я.

З історії антропологічних досліджень пізньоскіфських пам'яток. Перші масові надходження матеріалу з пізньоскіфських пам'яток до антропологічних колекцій припали на 1940—50-і рр. та репрезентували населення Криму. На землях Кримського півострова виділяють три райони, розповсюдження пізньоскіфських пам'яток: Центральний, Південно-Західний та Північно-Західний.

Центральний Крим. Під час розкопок, що проводилися Тавро-скіфською експедицією 1945—46 рр. (керівник П. Н. Шульц) на території Неаполя Скіфського, був отриманий антропологічний матеріал. Візитною карткою його стала скульптурна реконструкція черепа люди-

ни з багатого поховання II ст. до н. е. у гробниці з вапнякових плит в мавзолеї знаті. Реконструкція була здійснена М. М. Герасимовим та фігурує в літературі, як портрет скіфського царя Скілура. Але менш відомо, що вибірку черепів з розкопок 1945—46 рр., дослідив видатний антрополог Г. Ф. Дебец. Дослідник на матеріалах з мавзолею знаті II ст. до н. е. та декількох черепках з ґрунтового могильника у Петрівській балці (розкопки М. І. Веселовського) був схильний зближувати похованих там людей в середньому вияві не стільки з скіфськими групами, скільки з давніми греками. Г. Ф. Дебец провів аналіз індивідуальних даних черепів та прийшов до думки, що сумарна подібність групи до еллінів обумовлена присутністю серед місцевого населення людей грецького походження (Герасимова, Рудь, Яблонский 1987, с. 28).

Тобто, від самого початку антропологічних досліджень пізньоскіфських пам'яток постала тема елліньської присутності у складі їх населення та ступені її вагомості.

Завдяки розкопкам 1953—63 рр. кількість антропологічних матеріалів з Неаполя Скіфського істотно поповнилася. Матеріал був опрацьований Т. С. Кондукторвою. До сумарної серії увійшли черепи з розкопок М. І. Веселовського 1889—91 рр. ґрунтового могильника у Петровській балці, черепи з кам'яного мавзолею знаті, з кам'яних склепів біля Петровської балки, але більшість складав матеріал з розкопок безкурғанного Східного могильника, який саме і визначив середні характеристики серії.

В середньому вияві сумарна серія чоловічих черепів відзначалася мезокранією, середніми розмірами черепної коробки та обличчя, різким горизонтальним профілюванням обличчя та добре виступаючим носом.

Т. С. Кондукторова охарактеризувала групу як змішану, але при домінуванні морфологічного типу, що був представлений в скіфських групах більш раннього часу. Вона знаходила йому аналогії серед скіфів Подніпров'я, але скіфські колекції з території України тільки почали формуватися. Дослідниця вважала за можливе писати також про домішку сарматського, грецького та можливо таврського компонентів у складі населення Неаполя Скіфського. Т. С. Кондукторова першою порівняла вибірки черепів з різних за типом поховальних споруд (грунтових могил, склепів, мавзолею) та відзначила, що люди з склепів та мавзолею відрізняються більшим черепним покажчиком та грацильністю. Більший черепний покажчик вона була схильна пояснювати можливим сарматським впливом, хоча була дуже обережна з висновками (Кондукторова 1964).

Увесь відомий на початок ХХІ ст. краніологічний матеріал з Неаполя Скіфського до аналізу залучила київська дослідниця Т. О. Назарова, яка спеціалізується в галузі антропології античного населення Північного Причорномор'я (Назарова 2013). Пророблена авторкою робота дозволила уточнити антропологічну структуру населення міста. За результатами внутрішньогрупового аналізу, який робився з використанням методів багатовимірної статистики, серед матеріалу була виділена група черепів, морфологію яких можна пов'язати з вихідцями з грецького середовища, та яка становила практично половину населення (біля 50 %). В популяції були присутні також черепи, які Т. О. Назарова пов'язувала з скіфами, сарматами, а також метисні форми.

Північно-Західний Крим. Пізньоскіфська серія з могильника Беляус (ІІ ст. до н. е. — І ст. н. е.), що походила з розкопок О. Д. Дашевської за 1967—79 рр., досліджувалася Т. С. Кондукторовою (1983). Було відзначено значну морфологічну близькість антропологічних матеріалів з даного могильника до сумарної серії з Неаполя Скіфського. Матеріал походив з декількох типів поховальних споруд: земляних склепів, з кам'яних грецьких склепів, які повторно використовувалися, з ям з підбоями, простих ґрунтових ям. Вдалося виявити кореляцію між типом поховальних споруд та віком людей похованих в них, в могилах з підбоями переважали кістяки дітей, їм належало 86 з 93 ям з підбоями.

Південно-Західний Крим. Матеріали з пізньоскіфського могильника Завітне (біля Бахчисарая), які походили з розкопок Н. О. Богданової 1953—59 рр., опрацювала Г. П. Зіневич. Могильник датовано І ст. до н. е. — ІІІ ст. н. е., на ньому фіксувалися різні типи поховальних споруд: ґрунтові ями, підбоя, могили з заплічками, земляні склепи, плитові та з кам'яними засипками, а також дитячі поховання в амфорах, що є античною традицією. При такому різноманітті поховальних споруд можна було

очікувати антропологічної строкатості, але Г. П. Зіневич розглядала антропологічний тип людей, що були поховані на могильнику, як єдиний, але такий що сформувався з декількох компонентів, які можна пов'язати з скіфськими, грецькими та таврськими популяціями.

В середньому вияві чоловіча серія з Завітного мала великий поздовжній, середній поперечний та висотний діаметри, середне за розміром обличчя, що було добре профільоване у горизонтальній площині, та мало добре виступаючий носом. На декількох черепах фіксувалося послаблення горизонтального профілювання в поєднанні з слабо виступаючим носом, що дало дослідниці можливість писати про монголоїдну домішку. Розбивка матеріалу за типами поховальних споруд не виявила різниці між вибірками черепів з них (Зіневич 1971).

Нижнє Подніпров'я. Перша дослідниця матеріалів з пізньоскіфських городищ Нижнього Подніпров'я, яка до цього працювала з матеріалами Криму, Т. С. Кондукторова зауважувала, що при використанні терміну «пізні скіфи» вона базувалася більшою мірою на антропологічних даних, а ніж археологічних (Кондукторова 1979b, с. 61). Вона вважала за можливе говорити про морфологічну близькість середніх характеристик пізньоскіфських серій з могильників Миколаївка-Козацьке (розкопки Е. О. Симоновича) та Золота Балка (розкопки О. В. Добровольського, Е. О. Симоновича, М. І. Вязьмітінової) до матеріалів з Неаполя Скіфського та збірної скіфської серії Північного Причорномор'я. Менші розміри черепної коробки та обличчя пізньоскіфських груп у порівнянні з скіфськими авторка була схильна пояснювати передусім епохальною мінливістю (тенденцією до граціалізації), хоча і зауважувала, що між скіфами та пізніми скіфами надто маленький проміжок часу, щоб ознаки епохальної мінливості могли проявитися яскраво (Кондукторова 1972, с. 48). Дослідниця відзначала антропологічну неоднорідність серій з пізньоскіфських городищ, частину мешканців Миколаївки-Козацького вона пов'язувала з вихідцями з грецького середовища, а також відзначала можливу присутність сарматів. На трьох черепах з могильника фіксувалася штучна деформація, яка розповсюджена серед сарматів.

Матеріали з могильника Миколаївка-Козацьке були згруповані за типами поховальних споруд. Вдалося відзначити, що в могилах з підбоями більшу частину чоловіків можна пов'язати з грецьким середовищем, а жінок — з сарматками.

Археологічні розкопки останніх років в Нижньому Подніпров'ї (О. В. Симоненко) сприяли формуванню колекції матеріалів з могильника Красний Маяк. Збереженість кісток є поганою, але позитивним є те, що вони можуть бути досліджені за низкою різних антропологіч-

них програм, бо раніше перевага надавалася краніологічним дослідженням та демографічним побудовам. За попередньою інформацією Т. О. Назарової, яка досліджувала цю групу, середні характеристики серії черепів з Красного Маяка близькі до населення, що поховане на могильниках Миколаївка-Козацьке та Золота Балка. На могильнику фіксуються також черепи з сарматоїдними рисами та черепи зі штучною деформацією.

Колекції пізньоскіфської доби поповнюються повільно, але значно зросла кількість опублікованого матеріалу з антропології раннього заліза Східної Європи та Середньої Азії. Це стало однією з причин, яка спонукала нас звернутися до даної теми та спробувати уточнити місце пізньоскіфських груп в колі популяцій Східної Європи другої половини I тис. до н. е. — перших століть нової ери та з'ясувати їх витоки.

Скіфи українського степу. Для розгляду питання про біологічний зв'язок між пізніми скіфами та скіфами важливим стало розширення бази даних з антропології скіфів. Після виходу з друку праці С. І. Круц, яка присвячена скіфам степової зони України, до наукового обігу увійшов матеріал, що збирався авторкою протягом багатьох років (Круц 2017). Якщо раніше антропологи були змушені оперували переважно збірною серією Північного Причорномор'я або Нижнього Дніпра, то С. І. Круц працювала з низкою добре укомпонованих та датованих серій, що представляли різні райони Степу та різні групи населення як рядового, так і знаті. Було досліджено 20 чоловічих та 15 жіночих серій скіфів українського степу.

Скіфські популяції, з яких походять кісткові рештки, датовані VII—III ст. до н. е., але домінує матеріал V—IV ст. до н. е. Переважає матеріал з курганних могильників, збірні серії з окремих курганів, але у розпорядженні антропологів є і групи з ґрунтових могильників, які, скоріше за все, належали тій частині скіфів, яка почала осідати на землю. Вважається, що проіснували ґрунтові могильники до III ст. до н. е., хоча стосовно верхньої дати їх існування виникають дискусії. Але, у будь-якому разі, частина їх була більш хронологічно близькими до пізньоскіфських груп.

Більшість чоловічих груп Скіфського Степу виявилася доліхомезокранними (при домінуванні доліхокранії), з середньою висотою черепа, середньошироким обличчям (хоча зустрічаються і широколиці варіанти), яке має різке профілювання в горизонтальній площині, хоча присутні і групи з послабленим профілюванням. Ширина носа варіює від вузького до широкого, а виступання носа від середнього до значного.

С. І. Круц зафіксувала антропологічну неоднорідність скіфів території України та виділила декілька типів, яким знаходила аналогії в популяціях України доби бронзи (зрубній, ба-

готоваликовій, пізньокатакомбній), але відзначала також і генетичні лінії, які вели в більш східні райони євразійських степів (до саків Північного та Східного Казахстану), а також савроматів та сарматів Нижнього Поволжя та Приуралля. Населення, яке залишило низку могильників в районі Дніпра та приморської смуги та яке, можливо, вело осілий спосіб життя, було, на думку дослідниці, змішаним, а в його формуванні приймали участь як нащадки племен доби бронзи даної території, так і вихідці з еллінського та фракійського середовища (Круц 2017, с. 84).

Населення античних міст. Від самого початку досліджень пізньоскіфських популяцій, як тільки постало питання еллінської присутності у їх складі, у антропологів виникали проблеми у зв'язку з обмеженістю порівняльного матеріалу з античних некрополів. Античні пам'ятки досліджувалися археологами тривалий час, публікувалися серії, але вони представляли Атику та острівну Грецію. Звідти походить матеріал від доби неоліту до візантійського часу. Антропологічно греки не були однорідними, цієї думки дотримувалися дослідники, які займалися антропологією та етногенезом греків (Л. Анджел, Р. Шарль, А. Пулянос). Цього варто було очікувати, з огляду на те, що грецьке розселення охоплювало значні території. Інформацією стосовно морфологічної специфіки еллінів, які виводили колонії в Північне Причорномор'я, ми не володіємо, бо матеріали з некрополів малоазійських греків практично відсутні, а саме звідки йшла колонізація регіону. Відсутні не лише серії, які представляють антропологію метрополій, але й серії, що репрезентують ранній період грецької колонізації Північного Причорномор'я.

З огляду на ці проблеми, з еллінами на могильниках пізніх скіфів антропологи пов'язували черепи, що, як більшість черепів з грецьких некрополів, належали до середньоземноморського антропологічного кола.

Грецькі міста Північного Причорномор'я мали складну історію, їх відношення в межах античного світу та з варварським середовищем в різний час склалися не однаково. В тих випадках, коли ми маємо вузько датовані серії черепів різного часу, які походять з одного міста, можна говорити про зміни у структурі популяції, які проходили не стільки за рахунок епохальної мінливості, скільки за рахунок притоку нового населення. Особливо достовірно це демонструють матеріали з могильників найбільш східного античного міста Північного Причорномор'я — Танаїсу (Батиева 2011).

Тим не менше, добірка антропологічного матеріалу з античних міст Північного Причорномор'я поступово формується.

Ольвія на сьогодні представлена двома серіями. Одна з них датується IV ст. до н. е. та пов'язується з військовою компанією Зопіріона

(Кондукторова 1983). Друга ольвійська серія складається з матеріалів перших століть нової ери (Назарова 1994).

Матеріали з Херсонесу склали збірні серії черепів I тис. н. е., доби пізньої античності-раннього середньовіччя, середньовіччя (Дебец 1949; Зиневич 1973). Найкраще датований матеріал з Херсонесу I—IV ст. н. е. був опублікований Т. О. Назаровою (2014).

Більш репрезентативними є матеріали з території Боспорського царства, особливо його Азіатської частини. Представлені вибірки черепів різних хронологічних зрізів з Танаїсу (Батиева 2011), збірні серії Фанагорії III ст. до н. е. — IV ст. н. е., Гермонаси IV ст. до н. е. — I ст. н. е., окремі черепи з Горгінії, Кеп, Тірамби, які об'єднують в серію Таманського півострова V ст. до н. е. — III ст. н. е. Європейський Боспор представляє збірна серія Керченського півострова, яка включає в себе матеріали з Пантікапея, Ілурата, Новоотрадного, Золотого VI ст. до н. е. — III ст. н. е. (Герасимова, Рудь, Яблонский 1987).

Серії з античних полісів Північного Причорномор'я характеризуються доліхомезокранією (при домінуванні мезокранії), середньовисокою, але з тенденцією до низької, черепною коробкою, вузьким або середньошироким обличчям (при домінуванні середньошироких), різкопрофільованим обличчям, кістки носа виступають середньо або добре, останні варіанти домінують. Послаблене горизонтального профілювання обличчя фіксуються лише в одній серії з Танаїсу, що пов'язано з сарматськими впливами.

Сармати. Тема сарматської присутності на могильниках пізніх скіфів піднімалася антропологами починаючи від перших публікацій. Сармати України належали до західної частини етно-культурного ареалу, який протягнувся від степів Казахстану до Угорщини. У розпорядженні антропологів знаходиться великий за обсягом матеріал, який характеризує сарматське населення ареалу різних періодів його існування (Дебец 1948, с. 164—171; Фирштейн 1970; Гинзбург, Трофимова 1972; Великанова 1975, с. 81, Кондукторова 1956 с. 166—203; Круц 1991; 1993, Батиева 2011, Балабанова 2000).

З території України сарматський матеріал представлений слабо. Репрезентативним є матеріал II ст. до н. е. — III ст. н. е., який опублікувала Т. С. Кондукторова (1956, с. 166—203). Він складається з черепів з могильників Новопилипівка, Аккермень у Приазов'ї та Усть-Кам'янки, у басейні річки Базавлук. Обидві серії мають тенденцію до брахікранії, широколицьості й ослабленого горизонтального профілювання обличчя.

С. І. Круц було опубліковано серію із сарматських поховань Запорізької, Кримської, Херсонської областей, яка датується II ст. до н. е. —

V ст. н. е., але домінує в групі матеріал I—II ст. н. е. (1993). Чоловічі черепи характеризуються в середньому вияві великою брахікранною черепною коробкою, великим, добре профільованим обличчям, а жіноча серія — мезокранією, великими розмірами обличчя та ослабленим профілюванням обличчя на рівні навіона.

С. І. Круц також ввела у науковий обіг невеличку вибірку черепів з могильника сарматської знаті в с. Пороги Вінницької області і кургану в с. Баштечки Черкаської області (Круц 1991), що датуються не пізніше I ст. н. е. (Симоненко, Лобай 1991). Чоловічий череп з лісостепової зони характеризувався брахікранією і грацильними рисами, а жіноча група — середньошироким обличчям і тенденцією до брахікранії і сплюснення обличчя.

Сарматські популяції не були антропологічно однорідними, але мали морфологічну домінуючу складову. Племена сарматського кола представляли масив населення, з яким в степах Східної Європи розповсюджується мезо-брахікранний, широколиций європеоїдний комплекс з дещо ослабленим горизонтальним профілюванням обличчя. Морфологічні варіанти комплексу віддзеркалюють регіональні та хронологічні відмінності різних сарматських груп (Ефимова 1999, с. 300; Балабанова 2000; Батиева 2011). Означений морфологічний комплекс можна розглядати в якості маркера, який дозволяє фіксувати присутність вихідців з сарматського середовища в низці синхронних та хронологічно близьких іноетнічних культур.

Міжгруповий статистичний аналіз. Для з'ясування місця, яке займають групи з пізньоскіфських могильників в колі хронологічно близьких серій Східної Європи, було проведено міжгруповий порівняльний аналіз. Серії порівнювалися як морфологічно, так і статистично з використанням декількох методів багатовимірної статистики. При статистичній обробці використовувався пакет програм Systat. Аналізу були піддані як чоловічі, так і жіночі серії. В популяціях чоловіча та жіноча їх частина можуть мати різний напрямок антропологічних зв'язків.

Статистичний аналіз з використанням різних методів дав близькі результати, але для ілюстрації пропонується варіант факторного аналізу (метод головних компонент) за набором 13 таксономічно важливих ознак: довжина, ширина, висота черепа, найменша ширина лоба, ширина та висота обличчя, ширина та висота орбіт, ширина та висота носа, кути горизонтального профілювання обличчя, кут кісток носа.

До аналізу були залучені пізньоскіфські групи, скіфські групи степової зони України, сарматські серії Східної Європи та вибірки з античних міст Північного Причорномор'я.

Чоловіки. Пізньоскіфські серії в цьому варіанті аналізу представляли матеріалами з кримських могильників Неаполя Скіфського

(Кондукторова 1964), Беляуса (Кондукторова 1983), Завітного (Зіневич 1971) та нижньодніпровських Миколаївки-Козацького, Золотої Балки (Кондукторова 1979b). Степових скіфів репрезентували серії з курганних могильників та груп правобережжя Дніпра: Кут (Кондукторова 1972), Нікопольстрой (Зіневич 1967, Кондукторова 1972), Верхньо-Тарасівка, Інгулецька група (Круц 2017), ґрунтового могильника Миколаївка на Дністрі (Великанова 1975), а також збірна серія з Північно-Західного Причорномор'я (Литвинова 1994). З Лівобережжя представлені кургани могильники: Широке-Шевченко, Каховка, Носівка-Гюновка, Гайманове поле, Кам'янка, Мамай-гора, Златополь, Привольне, Присивашня (Круц 2017). З Криму походять такі серії: Ак-Таш (Покас, Назарова, Дяченко 1988), Керчинська група, ґрунтовий могильник Фронтоне 1 (Круц 2017).

Сармати були представлені групами сарматів з території України Усть-Кам'янка та Молочанська (Кондукторова 1956), збіркою Таврії (Круц 1993), серіями середніх сарматів Дону (раннього та середнього етапів), середніми сарматами Заволж'я, середніми сарматами Калмикії (Балабанова 2000; 1999; Батиева 2011). Античні пам'ятки репрезентували: серія IV ст. до н. е. з Ольвії (Кондукторова 1983), збірна серія римської доби Ольвії (Назарова 1994), збірна серія I—IV ст. з Херсонеса (Назарова 2014), серія з Танаїсу I—III ст. н. е., група з Танаїсу III—I ст. до н. е. (Батиева 2011), група Фанагорії, збірна серія з античних пам'яток керченського півострова (Герасимова, Рудь, Яблонский 1987).

Після факторизації кореляційної матриці виділилися два фактори, які в оберненому вигляді трактуються як головні компоненти. Головні фактори описують 48,5 % загальної різноманітності сукупності. Після сортування обернених факторів ми отримали таку картину. Від першого фактора залежить 25,6 % загальної мінливості. За ним найбільші додатні навантаження несуть: довжина черепа, висота черепа, обличчя, висота носа, а від'ємні — висота орбіт. За фактором 2, який визначає 22,9 % сукупності, найбільші додатні навантаження несуть: ширина черепа, ширина обличчя, ширина орбіти, ширина носа, назомалярний та зигомаксиллярний кути.

За значенням факторних навантажень для окремих краніологічних серій групи було вписано у простір двох факторів диморфізму (рис. 1). Розташування груп на факторному полі дуже добре демонструє відмінності між різними етнічними масивами, а також визначає місце пізньоскіфських груп в колі хронологічно близьких серій Східної Європи.

За результатами аналізу в цьому масштабі ми відзначаємо, що пізньоскіфські групи Криму та Нижнього Дніпра, незважаючи на територіальну віддаленість, складають досить

компактний блок, для якого характерні менші розміри черепної коробки, менші розміри обличчя, вужчі та вищі орбіти, різкіше горизонтальне профілювання обличчя.

Усі пізньоскіфські групи істотно відрізняються від сарматського загалу, при всій його неоднорідності, ознаками котрі несуть навантаження на другий фактор. Пізні скіфи мають на відміну від сарматів вужчий череп, обличчя, орбіти, краще профілювання обличчя. Ці два культурних масиви антропологічно зовсім не пересікаються, що добре свідчить на користь того, що в жодній з пізньоскіфських груп сармати не були надто вагомою часткою, яка б могла вплинути на формування антропологічного складу населення. В бік сарматського масиву трохи ухиляється лише група з могильника Завітне у Криму.

Пізньоскіфські чоловічі групи відрізняються і від головного скіфського масиву, але за низкою ознак, які мають навантаження на перший фактор. Пізні скіфи мають меншу за довжиною та висотою черепну коробку, нижче обличчя та ніс, але вищі орбіти.

Такий напрямок відмінностей між пізніми скіфами та скіфами дозволяє говорити, що відмінності ці не варто пов'язувати з епохальною мінливістю. Загальний напрямок епохальної мінливості проявляється за двома комплексами ознак: горизонтальними розмірами черепної коробки та поперечними розмірами обличчя. Зміна в широтних розмірах лицевого скелета падають, головним чином, на добу неоліту та бронзи, зміна горизонтальних діаметрів голови — на добу середньовіччя (Алексеев 1989, с. 139). У нашому випадку ми маємо справу з меншими висотними розмірами обличчя та носа, при більшій висоті орбіт в хронологічно більш пізніх пізньоскіфських групах у порівнянні з скіфськими, що не є загальною епохальною тенденцією. До того ж, з огляду на те, що висота обличчя пов'язана значною фізичною кореляцією з висотою орбіт, а у нашому випадку ми маємо справу з зворотною тенденцією, то можна говорити про ще один аргумент на користь того, що відмінності між пізньоскіфськими серіями та головним скіфським масивом населення України не носять епохальний характер, а потребують інших пояснень. Одним з таких пояснень може бути те, що скіфські та пізньоскіфські популяції могли мати різні складові.

Пізньоскіфські серії розташовуються на факторному полі між групами з античних полісів та досить невеликою частиною скіфських груп. Населення античних пам'яток Північного Причорномор'я демонструє теж певне різноманіття, але для них, головним чином, характерні невеликі розміри черепної коробки, обличчя, носа, вищі орбіти та різкіше горизонтальне профілюванням обличчя. Тобто, спостерігається той самий комплекс ознак,

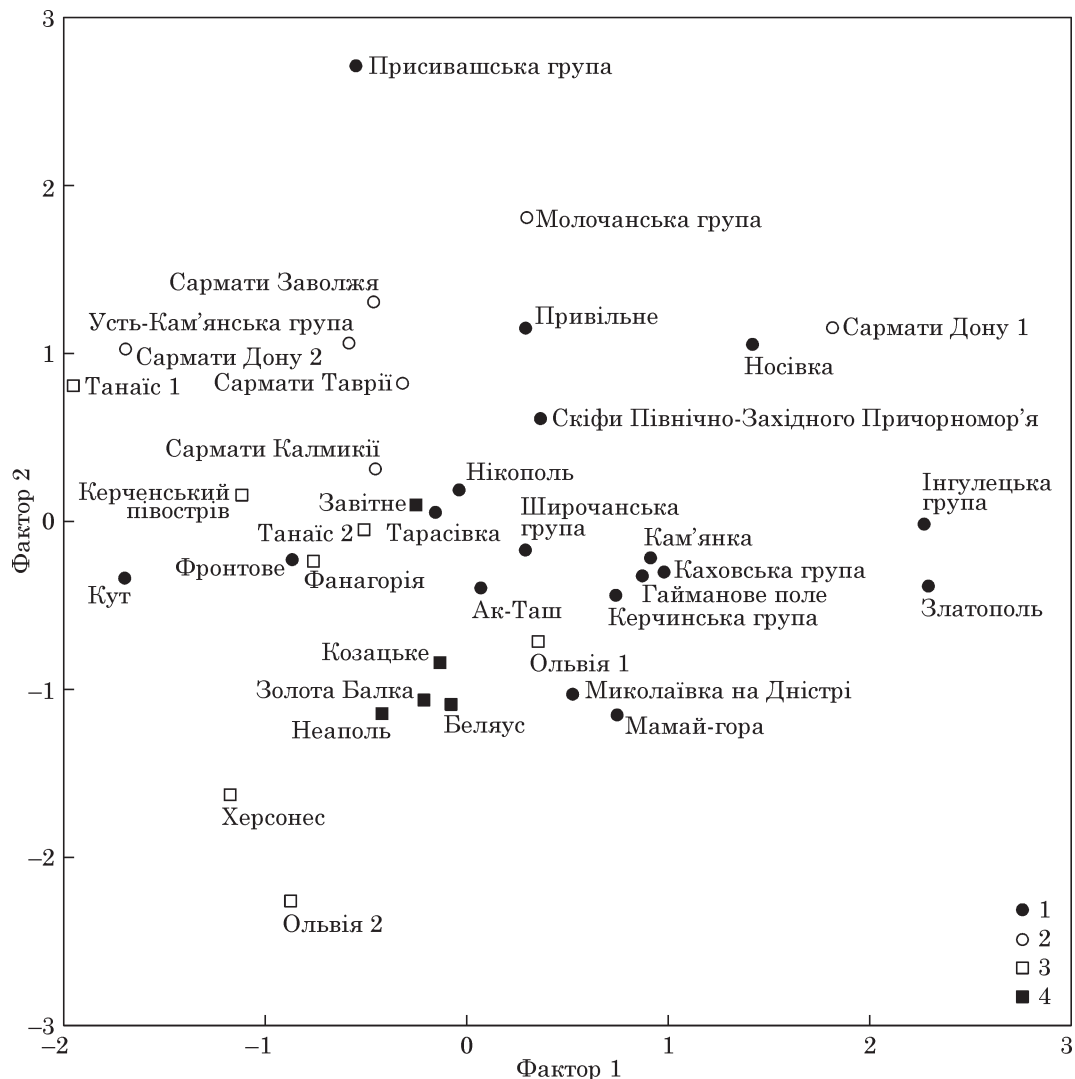

Рис. 1. Результати факторного аналізу чоловічих серій з пізньоскіфських пам'яток в колі територіально та хронологічно близьких груп: 1 — скіфи; 2 — сармати; 3 — античні пам'ятки; 4 — пізні скіфи

в напрямку якого пізньоскіфське населення відрізняється від скіфського. Найяскравіше цей середньоземноморський комплекс зафіксований на матеріалах Херсонесу та Ольвії римської доби. Окремі серії з античних некрополів, переважно Боспору, дещо ухиляються в бік іраномовних груп скіфів або сарматів, що пояснюється тим, що в цьому більш східному регіоні фіксується більш активне проникнення варварів в античне середовище.

З огляду на результати міжгрупового аналізу ми можемо говорити про те, що пізньоскіфські чоловічі серії Нижнього Дніпра та Криму представляють єдиний антропологічний масив, який пов'язаний біологічно, як з вихідцями з античного середовища, так і з людьми окремих скіфських популяцій. Досить компактний блок з нижньодніпровських пам'яток Миколаївки-Козацького та Золотої Балки, кримських Неаполя Скіфського та Беleyуса займає проміжне положення між групами з античних полісів Ольвії IV ст. до н. е. та серій Ольвії перших століть н. е., Херсонесу I—IV ст.

н. е. Пізньоскіфські групи відстоять досить далеко від основного скіфського масиву, але варто відзначити, що з скіфських серій до даного пізньоскіфського блоку наближаються групи з могильника Ак-Таш та Миколаївка на Дністрі. Обидва могильника знаходилися в контактній зоні з античним світом, перший з античними пам'ятками Європейського Боспору, а другий — Дністровського лиману, на обох присутній матеріал III ст. до н. е. Люди з обох могильників перебували в зоні античних впливів, вони підтримували торгові зв'язки з населенням античних полісів, на могильниках фіксується значна кількість амфорної тари та античної кераміки. У випадку з Миколаївкою на Дністрі ми, окрім того, можемо говорити про культурні впливи, бо маємо справу з ґрунтовим могильником, де більшість поховань мають східну орієнтацію кістяка в похованнях, що більш характерна для грецького світу. Доследниця антропологічної серії з Миколаївського на Дністрі могильника М. С. Великанова відзначала більшу грацильність цієї популяції у

порівнянні з степовими групами скіфів та пояснювала це присутністю на могильнику форм середньоземноморського антропологічного кола, яку можна пов'язати з фракійцями, хоча не можна виключати і грецьких впливів (Великанова 1975, с. 68). Тобто, в обох даних скіфських серіях фіксуються торгові, культурні контакти з античним світом, але можливо мали місце і біологічні впливи вихідців з античного середовища. І саме цим може бути пояснена їх позиція на факторному полі.

З пізньоскіфських серій найближчою до груп з античних міст, а саме Ольвії IV ст. до н. е., виявляється чоловіча серія з Миколаївки-Козацького (особливо вибірка черепів I ст. до н. е. — III ст. н. е.). Серії з Неаполя Скіфського, Беляуса, Золотої Балки також демонструють статистичну та морфологічну подібність до серій з античного кола. До окремих груп іранського світу (скіфських груп з Верхньо-Тарасівки та Нікопольстрою, а також однієї сарматської групи) з пізньоскіфських серій дещо тяжіє група з могильника Завітне з Криму, хоча з іншого боку вона є також досить близькою до серій Боспорського царства: керченської серії з античних поселень, Фанагорії та Танаїсу.

Таке розташування пізньоскіфських серій на факторному полі може свідчити про змішаність груп на базі, в першу чергу, еллінської та скіфської складової. Змішаність може бути механічна, а пропорції компонентів в різних серіях можуть відрізнятися, ми можемо мати також справу з метисацією. Уточнити склад окремих пізньоскіфських популяцій за наявності гарної збереженості матеріалу дозволяє внутрішньогруповий аналіз. Так для Неаполя Скіфського за результатами такого аналізу можемо говорити про домінування серед населення середньоземноморських антропологічних форм, які можна пов'язати з еллінами (Назарова 2005). Це домінування добре відбивається на середніх характеристиках серії, яка разом з групами з Беляуса, Золотої Балки та Миколаївки-Козацького тяжіє до населення античних полісів. Але в серії з Неаполя Скіфського виділяється також група черепів, які дослідниця пов'язує з скіфами, низка черепів з сарматами, а також група, яку можна розглядати як метисну. При поганій збереженості матеріалів або при давнішій метисації, виділити при внутрішньогруповому аналізі компоненти, які можна пов'язати з популяціями, що належать до різних етнічних груп, важко, а інколи неможливо. До того ж, в окремих випадках не були опубліковані індивідуальні дані черепів, тож приходить оперувати виключно середніми характеристиками серій, які є досить інформативними. Так, спираючись на середні характеристики серії з могильника Завітне, цілком можна говорити, що іранський компонент у її складі був більш вагомим, а ніж в інших пізньоскіфських популяціях.

Жінки. В даному варіанті факторного аналізу жіночі серії були представлені матеріалами пізньоскіфських груп з могильників Неаполя Скіфського (Кондукторова 1964), Беляуса (Кондукторова 1983), Завітного (Зіневич 1971), Миколаївки-Козацького, Золотої Балки (Кондукторова 1979b). Степових скіфів репрезентували серії з курганних могильників та груп правобережжя Дніпра: Кут (Кондукторова 1972), Нікопольстрой (Зіневич 1967, Кондукторова 1972), Верхньо-Тарасівка, Інгулецька група (Круц 2017), ґрунтового могильника Миколаївка на Дністрі (Великанова 1975). З Лівобережжя представлені кургані могильники: Широке-Шевченко, Каховка, Носівка-Гюновка, Гайманове поле, Кам'янка, Мамай-гора, Златополь, Привольне, група Присивашья (Круц 2017). З Криму походить серія з могильника Ак-Таш (Покас, Назарова, Дяченко 1988) Керчинська група, та група з ґрунтового могильника Фронтоне 1 (Круц 2017).

Сарматів представляли серії сарматів України з Усть-Кам'янки та Молочанської групи (Кондукторова 1956), збірна сарматів Таврії (Круц 1993), серія Пороги-Баштєчки (Круц 1991), чотири серії середніх сарматів Дону (раннього та пізнього етапів), групи середніх сарматів Заволжя, середніх сарматів межиріччя Волги-Дона (Балабанові 1999, Батиева 2011), сарматів Молдови (Великанова 1975).

Античні міста були репрезентовані збіркою серією римської доби Ольвії (Назарова 1994), Херсонеса (Назарова 2014), Танаїсу I—III ст. н. е., Танаїсу III—I ст. до н. е. (Батиева 2011), Фанагорії, керченською збіркою серією (Герасимова, Рудь, Яблонский 1987).

Після факторизації кореляційної матриці виділилися два фактори, які в оберненому вигляді трактуються як головні компоненти. Головні фактори описують 44,2 % загальної різноманітності сукупності. Після сортування обернених факторів ми отримали таку картину. Від першого фактора залежить 24,16 % загальної мінливості. За ним найбільші додатні навантаження несуть ширина черепа, найменша ширина лоба, ширина обличчя, назомальярний та зигомаксиллярний кути. За фактором 2, який визначає 19,97 % сукупності, найбільші додатні навантаження несуть довжина черепа, висота черепа, висота обличчя, довжина та ширина орбіт, висота та ширина носа.

За значенням факторів для окремих краніологічних серій групи було вписано у простір двох факторів диморфізму (рис. 2).

Жіночі серії з пізньоскіфських пам'яток на факторному полі розташувалися досить компактно. І в цьому випадку можна говорити, що кримські та нижньодніпровські складають єдиний антропологічний масив.

Пізньоскіфські жіночі групи виявилися максимально далекими від практично усього сарматського масиву. Нагадає, що до сарматського

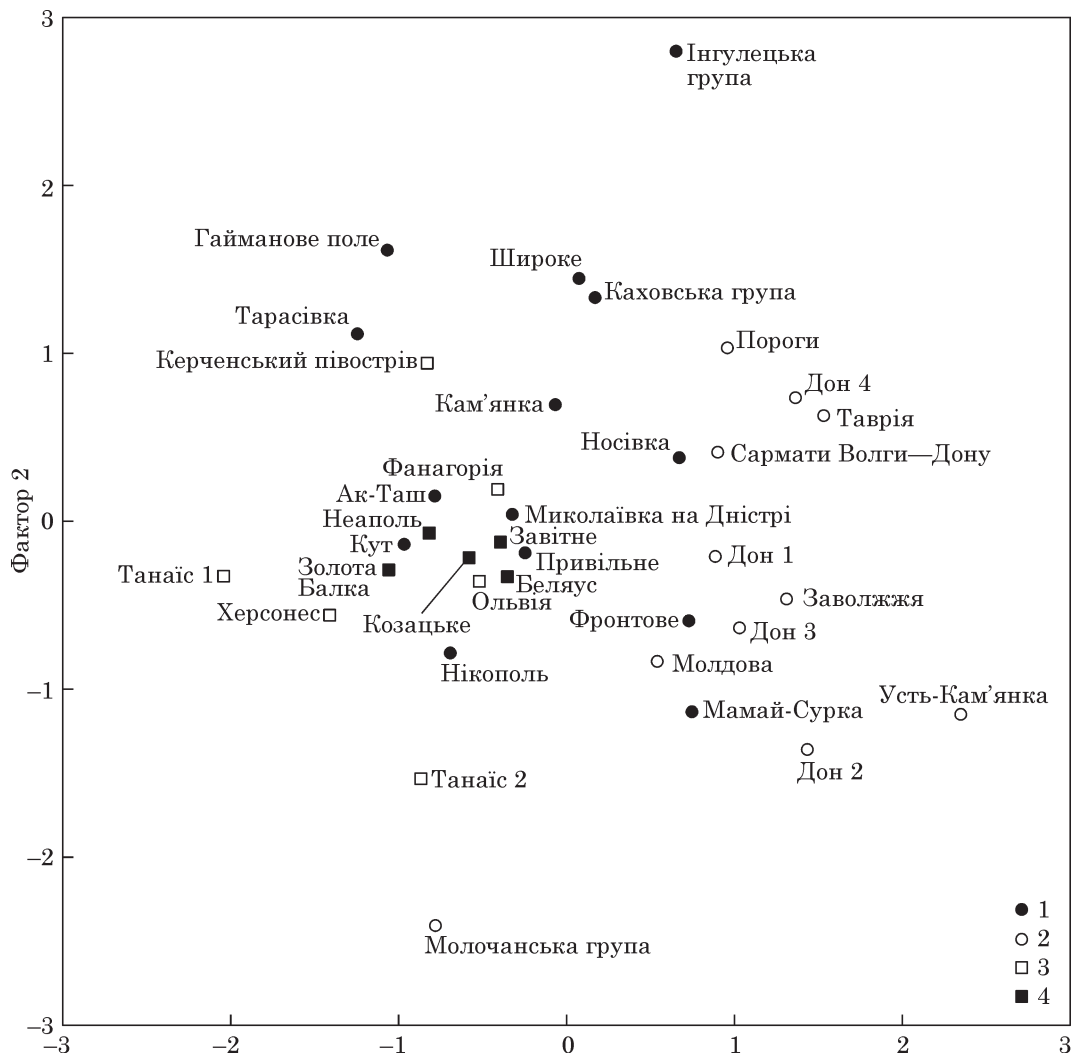

Рис. 2. Результати факторного аналізу чоловічих серій з пізньоскіфських пам'яток в колі територіально та хронологічно близьких груп: 1 — скіфи; 2 — сармати; 3 — античні пам'ятки; 4 — пізні скіфи

масиву були залучені серії з різних територій, але домінуючим для них усіх був комплекс: брахікранія, широке обличчя та послаблення горизонтального профілювання обличчя на назомаллярному рівні. Пізньоскіфський та сарматській жіночі світи розділяються за ознаками, котрі мають навантаження на фактор 1. Жіночі пізньоскіфські серії мають вужчу черепну коробку (що визначає іншу форму черепа, а саме мезокранію), вужчий лоб, вужче обличчя, ніс та різкіше горизонтальне профілювання обличчя. Останє свідчить про їх більш яскраво означену європеїдність.

Далекими жіночі пізньоскіфські серії виявляються і від основного масиву груп степових скіфів, який складають групи: Каховки, Широкого, Верхньої Тарасівки, серія з Носаків-Гюнівки, Кам'янська група. Територіально близькою до серій пізніх скіфів Нижнього Подніпров'я є Каховська група скіфів, але статистично вона дуже істотно віддалена від них. Від усіх цих серій жінки пізньоскіфських поселень відрізняються за ознаками, які мають навантаження на другий фактор. Вони мають коротшу череп-

ну коробку, нижче обличчя, нижчі та вужчі орбіти, нижчі та вужчі носи.

Пізньоскіфські жіночі серії опиняються в тій частині факторного поля де локалізуються групи з коротшою та вужчою черепною коробкою, меншими розмірами обличчя та його деталей, різкішим горизонтальним профілюванням. В цій же частині поля розташована низка жіночих серій, які представляють населення античних міст: Танаїс, Фанагорія, Ольвія, Херсонес. Але сюди ж тяжіють окремі групи скіфського світу: Ак-Таш, Миколаївка (Придністровська), Кут, Нікопольстрой.

З пізньоскіфських груп найбільшу статистичну близькість до античних серій, особливо Ольвії римської доби, демонструє Миколаївка-Козацьке, але сюди тяжіють також Золота Балка та Беляус. До окремих скіфських серій наближаються жінки з Неаполя Скіфського та Завітного, хоча з іншого боку вони досить близькі статистично і до групи з Фанагорії.

Тобто, аналіз жіночих та чоловічих серій дають близькі результати. Як чоловічі, так і жіночі пізньоскіфські групи складають досить компак-

тні масиви. Вони розташовуються між серіями античних полісів та окремими скіфськими групами, що добре демонструє їх змішаність, але у трохи різних пропорціях. Транська складова дещо краще читається в жіночих серіях (переважно Криму), а еллінська — в чоловічих.

При включенні до аналізу лісостепових груп скіфського часу, як і можна було очікувати, серії пізньоскіфського блоку виявилися статистично максимально далеким від усіх груп лісостепу скіфської доби, які взагалі мають іншу генетичну основу.

При розгляді антропологічних груп пізньоскіфських могильників на більш широкому тлі серій Європи, антропологи змушені обмежуватися порівнянням серій за короткою краніологічною програмою ознак: довжина, ширина, висота черепа, найменша ширина лоба, ширина та висота обличчя, ширина та висота орбіт, ширина та висота носа. Це викликано розходженнями в методиках західноєвропейських та східноєвропейських дослідників і, як наслідок, відсутністю інформації стосовно профілювання обличчя для популяцій, що досліджували західноєвропейські науковці. Але міжгруповий аналіз за короткою краніологічною програмою дозволяє розширити коло популяцій, які залучені до порівняння, за рахунок серій, що представляють греко-римський світ.

При розгляді антропологічних груп пізньоскіфських могильників на тлі більш ранніх та синхронних серій Європи, нижньодніпровські та кримські пізньоскіфські групи також демонструють значну подібність між собою, близькість з одного боку до окремих серій скіфів Північного Причорномор'я, а з іншого — до цілої низки груп, що пов'язані з басейном Середземного моря та представляють грецький світ від геометричного періоду до римської доби (Schwidetzky 1972, p. 251). Цей варіант аналізу також може добре свідчити на користь існування двох головних компонентів у складі населення пізньоскіфських пам'яток — грецького та скіфського.

Підсумовуємо результати краніологічних досліджень. За антропологічними даними населення пізньоскіфських груп було змішаним і складалося з двох провідних компонентів: вихідців з грецького середовища та людей, які були генетично пов'язані з часиною скіфських популяцій Північного Причорномор'я ранішого часу. Була присутня серед населення і невелика кількість сарматів, які не вплинули істотно на їх антропологічний склад. Пропорції провідних складових в пізньоскіфських групах різнилися. Еллінська складова чіткіше читається серед чоловіків та жінок Миколаївки-Козацького, чоловіків Неаполя Скіфського. Скіфська складова істотно проступає серед чоловіків та жінок з Завітного та жінок Неаполя Скіфського.

Середина — третя чверть III ст. н. е. вважається кінцем політичної історії Кримської

Скіфії, якому сприяли удари готського союзу племен. Скоріше за все, рештки місцевого населення увійшли до складу нового об'єднання.

Період існування пізньоскіфських городищ Нижнього Подніпров'я сьогодні визначають, головним чином, II ст. до н. е. — II ст. н. е. Верхня хронологічна межа їх існування залишається під питанням, одні з них припинили своє існування раніше, на інших фіксуються матеріали III—IV ст. Частина населення пізньоскіфських поселень, скоріше за все, після навали II ст. н. е. могла лишитися на місці, бо на низці нижньодніпровських городищ життя тривало, інша частина мешканців могла відійти в більш придатні для життя райони, можливо влилася до складу населення Ольвії та Тіри, або їх сільської округи, частина людей могла приєднатися до населення Скіфського царства у Криму. Досить привабливою була в цей час Ольвія та її периферія, де в другій половині II ст. н. е. — першій третині III ст. н. е. відзначався певний економічний підйом, можливо пов'язаний з перебуванням там римського контингенту (Гаврилук, Крапивина 1999, с. 321). Не виключено також, що після занепаду городищ, долі їх жителів, які представляли різні етнічні групи склалась по-різному.

Пізні скіфи у складі черняхівської культури. У подальшому частина нащадків мешканців пізньоскіфських поселень за даними антропології вливається до складу населення поліетнічної черняхівської культури. Цю тему ми піднімали в інших роботах, а тому торкнемося її тезисно.

Для Північного Причорномор'я на антропологічному матеріалі про пізньоскіфську складову чітко можна говорити для черняхівських могильників межиріччя Південного Бугу-Тилігулу, а саме Вікторівка, Коблеве, Ранжеве, Каборга, Кам'янка-Анчекрак, Городок, Чубівка (Кондукторова 1979а; Покас 2000; Рудич 2003b).

Збірна серія чоловічих черепів черняхівської культури регіону характеризується мезодоліх-окранією, середніми розмірами черепної коробки, середніми розмірами обличчя (вузьким за показником), різким горизонтальним профілюванням обличчя, вузьким носом, який добре виступає. Близькі характеристики має серія жіночих черепів.

При залученні до порівняльного аналізу за короткою програмою серій черняхівської культури, пізньоскіфських груп та серій з низки античних пам'яток (Ольвії, Херсонесу, Фанаторії, Танаїсу, Корінфу-Ларни, Олінфу, Істрії, збірної серії материкової Греції), ми отримали такі результати: збірна серія чоловічих черепів черняхівської культури П. Буго-Тилігульського межиріччя відхиляється від головного черняхівського масиву, виявляється ближчою та займає проміжне положення з однієї сторони між пізньоскіфськими серіями Миколаївка-Ко-

зацьке, Неаполь Скіфський, Золота Балка, Беляус, а з іншої — з населенням Істрії та збірною серією материкової Греції II—V ст. н. е. (Рудич 2004, с. 138—143).

Жіноча збірна серія межиріччя при міжгруповому аналізі за короткою програмою ще істотніше дистанціюється від черняхівських збірних груп інших регіонів та проявляє статистичну подібність до населення Ольвії та пізньоскіфських груп (Рудич 2014, с. 43).

Черняхівське населення регіону було змішаним, що зумовлює положення сумарної групи межиріччя серед серій черняхівського, пізньоскіфського та грецького загалу.

Найбільшій присутності пізньоскіфського компонента в черняхівському середовищі в зоні Подніпров'я варто було очікувати на Нижньому Дніпрі, але з Нижнього Дніпра у розпорядженні антропологів виявилася лише одна черняхівська серія з Гаврилівки (Кондукторова 1958). Ця група характеризується північно-західним напрямком антропологічних зв'язків населення та домінуючою північноєвропейською складовою (Рудич 2014, с. 36). Окремі черепи, які мають менші розміри та походять з західноорієнтованих поховань, можна пов'язати з пізньоскіфським загалом, але кількість їх не є такою, щоб впливати на середні характеристики серії. Відзначимо, що могильник був розташований на місці пізньоскіфського городища Гаврилівка.

Присутність вихідців з пізньоскіфських груп зафіксовано й у Середньому Подніпров'ї, найсуттєвіше на могильнику Журавка. Серія з даного могильника при типологічному порівнянні та при різних варіантах статистичного аналізу виявляється ближчою до пізньоскіфських груп, а ніж до черняхівських серій свого регіону (Рудич 2000, с. 278—288). Це може свідчити на користь того, що серед мешканців Журавки був присутній суттєвий відсоток вихідців з пізньоскіфських популяцій. Домінування в збірній серії черепів черняхівської культури Середнього Подніпров'я матеріалів з Журавки дозволило Т.С.Кондукторовій свого часу говорити про подібність черняхівців Середнього Подніпров'я до нижньодніпровських пізньоскіфських груп (Кондукторова 1979b, с. 116).

В решті випадків біологічна присутність нащадків пізніх скіфів на черняхівських могильниках, якщо і фіксується, то не є значною. Для Лівобережжя про присутність цього компонента ми можемо говорити на антропологічних матеріалах могильника Боромля (Рудич 2003a, с. 205—213, Гопкало, Рудич 2018, с. 92).

Найімовірніше, частина населення, яка була похована на згаданих черняхівських могильниках була вихідцями з південних територій. Чи було це добровільна міграція, а чи ми маємо справу з примусовим переселенням людей судити важко. Збільшення території розповсюджен-

ня черняхівської культури та щільності населення могли проходити за рахунок природного демографічного приросту в групах мігрантів, що були пов'язані з рухом готів, та за рахунок входження в черняхівську спільноту людей, які проживали на землях Східної Європи раніше, в тому числі і нащадків пізніх скіфів.

У більшості випадків провести статистично достовірну кореляцію антропологічного матеріалу та елементів поховального обряду, які можуть бути пов'язані з різними етнічними групами, не вдається через поганій стан збереженості матеріалу. Але в окремих випадках така кореляція фіксується завдяки середнім характеристикам серій. За результатами міжгрупового аналізу група черепів з західноорієнтованих могил Середнього Подніпров'я виявляє зв'язок з південними серіями (пізніми скіфами), а вибірка черепів з північноорієнтованих поховань — з групами з північно-західних земель (Рудич 2006). На могильниках черняхівської культури Північного Причорномор'я жіноча вибірка черепів з могил з підбоями близька жінкам з пізньоскіфських груп. В бік пізньоскіфських груп також ухиляються вибірки чоловічих та жіночих черепів черняхівці цього регіону з поховань у ямах з заплічками (Рудич 2006).

Тобто люди, які мали генетичні зв'язки з пізньоскіфськими групами, мали і схильність до певних традицій поховального обряду. В лісостепову зону разом з ними з півдня могла прийти традиція західноорієнтованих поховань, ями з заглибленням для тіла, можливо, підбої. Розселення їх могло йти знизу по Дніпру, де дуже пунктирно вимальовується низка могильників (Гаврилівна-Журавка-Боромля), на яких фіксується їх фізична присутність.

Пізньоскіфський вплив на формування складу населення черняхівської культури мав місце, але він не був тотальним та достовірно фіксується тільки в частині черняхівських могильників Північного Причорномор'я та Середнього Подніпров'я.

Висновки. Нижньодніпровські та кримські пізньоскіфські популяції можна розглядати як один антропологічний масив, що пов'язаний біологічно, як з вихідцями з античного середовища, так і з людьми з окремих скіфських груп більш раннього часу.

В силу своєї змішаності населення Миколаївки-Козацького, Золотої Балки, Неаполя Скіфського та Беляуса займає проміжне положення між групами з античних полісів та окремими скіфськими серіями. До пізньоскіфських груп з скіфських серій морфологічно та статистично найбільш близькі люди з могильників Ак-Таш та Миколаївка на Дністрі. Обидва ці могильники знаходилися в контактній зоні з античним світом.

Пізньоскіфські групи відстоять досить далеко від основного степового скіфського масиву та

відрізняються від нього за низкою ознак. Вони мають менший за довжиною та висотою череп, нижче обличчя та ніс, але вищі орбіти, а також більш різке горизонтальне профілювання обличчя. Напрямок відмінностей свідчить, що їх не варто пов'язувати з епохальною мінливістю. Комплекс ознак, в напрямку якого пізньоскіфське населення відрізняється від скіфського, характерний для населення античних міст.

Склад пізньоскіфських груп був змішаним, але у різних пропорціях. Компонент, який можна пов'язати з окремими групами скіфів краще читається в жіночих серіях переважно Криму, а еллінський — в чоловічих.

Черепи, які можна пов'язати з сарматами фіксуються на могильниках пізніх скіфів під час внутрішньо групового аналізу, але кількість їх незначна. Сармати не вплинули істотно на формування пізньоскіфських популяцій.

Частина нащадків пізньоскіфського населення приймали участь у формуванні антропологічного складу черняхівської культури. Це фіксується на матеріалах з черняхівських могильників межиріччя Південного Бугу й Тилігулу, але окремі групи вихідців з пізньоскіфських популяцій були присутні на черняхівських могильниках в Середньому Подніпров'ї, куди, очевидно, мав місце відтік населення з півдня.

ЛІТЕРАТУРА

Алексеев, В. П. 1989. *Историческая антропология и этногенез*. Москва: Наука.

Балабанова, М. А. 1999. Антропология сарматских погребальных памятников нижнего Поволжья 4—3 вв. до н. э. *Нижеволжский археологический вестник*, 2, с. 54-72.

Балабанова, М. А. 2000. *Антропология древнего населения Южного Приуралья и Нижнего Поволжья. Ранний железный век*. Москва: Наука.

Батиева, Е. Ф. 2011. *Население Нижнего Дона в IX в. до н. э. — IV в. н. э. (палеоантропологическое исследование)*. Ростов-на-Дону: ЮНЦ РАН.

Великанова, М. С. 1975. *Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья*. Москва: Наука.

Герасимова, М. М., Рудь, Н. М., Яблонский, Л. Т. 1987. *Антропология античного и средневекового населения Восточной Европы*. Москва: Наука.

Гинзбург, В. В., Трофимова, Т. А. 1972. *Палеоантропология Средней Азии*. Москва: Наука.

Гопкало, О. В., Рудич, Т. О. 2018. Пізні скіфи та сармати у складі культури Черняхів—Синтана-де-Муреш (за матеріалами поселення та могильника біля с. Боромля). *Старожитності Лівобережжя Дніпра*, с. 90-101.

Дебец, Г. Ф. 1948. *Палеоантропология СССР. Труды Института этнографии: Новая серия, 4*. Москва; Ленинград: АН СССР.

Ефимова, С. Г. 1999. Население Восточной Европы в эпоху железа и позднеримское время. В: Алексеева, Т. И. (ред.). *Восточные славяне. Антропология и этническая история*. Москва: Научный мир, с. 279-306.

Зиневич, Г. П. 1967. *Очерки палеоантропологии Украины*. Киев: Наукова думка.

Зиневич, Г. П. 1971. До антропології могильника біля с. Заветне в Криму. *Матеріали з антропології України*, 5, с. 111-121.

Зиневич, Г. П. 1973. *Антропологические материалы средневековых могильников юго-западного Крыма*. Киев: Наукова думка.

Кондукторова, Т. С. 1956. Материалы по палеоантропологии Украины. *Труды Института этнографии*, 33, с. 57-91.

Кондукторова, Т. С. 1958. Палеоантропологический материал из могильника полей погребальных урн Херсонской области. *Советская археология*, 2, с. 69-79.

Кондукторова, Т. С. 1964. Населення Неаполя Скіфського за антропологічними даними. *Матеріали з антропології України*, 3, с. 32-71.

Кондукторова, Т. С. 1972. *Антропология древнего населения Украины (I тыс. до н. э. — I тыс. н. э.)*. Москва: Наука.

Кондукторова, Т. С. 1979а. Антропологические материалы черняховской культуры Украины. В: Кропоткин, В. В. (ред.). *Могильники черняховской культуры*. Москва: Наука, с. 163-204.

Кондукторова, Т. С. 1979б. *Физический тип людей Нижнего Поднепровья на рубеже нашей эры (по материалам могильника Николаевка-Казачкое)*. Москва: Наука.

Кондукторова, Т. С. 1983. Антропологическая характеристика погребенных из боспорского могильника у с. Золотое. В: Корпусова, В. Н. *Некрополь Золотое (к этнокультурной истории Европейского Боспора)*. Киев: Наукова думка, с. 163-174.

Круц, С. И. 1991. Антропологические материалы из сарматских погребений у с. Пороги. В: Симоненко, А. В., Лобай, Б. Ю. *Сарматы северо-западного Причерноморья в I в. н. э. (погребение знати у с. Пороги)*. Киев: Наукова думка.

Круц, С. И. 1993. Сарматы Таврии по антропологическим данным. В: Симоненко, А. В. *Сарматы Таврии*. Киев: Наукова думка, с. 131-140.

Круц, С. И. 2017. *Скифы степей Украины по антропологическим данным*. Курганы Украины, 5. Киев; Берлин.

Литвинова, Л. В. 1994. Антропологические материалы скифской культуры из Северо-Западного Причерноморья. В: *Ольвия — 200. Тезисы международной конференции, посвященной двухсотлетию археологического открытия Ольвии (5—9 сентября 1994 г. с. Парутино)*. Николаев: ІА НАН України, с. 11.

Назарова, Т. О. 1994. До антропологічної характеристики населення Ольвії та Березані. *Археологія*, 3, с. 85-95.

Назарова, Т. А. 2013. К вопросу о греческом присутствии в составе Неаполя Скифского. *Древности Причерноморья*, X, с. 457-463.

Назарова, Т. А. 2014. Население Херсонеса в первые века новой. *Исторична антропология та біоархеологія України*, 1, с. 35-48.

Покас, П. М. 2000. Новые антропологические материалы к проблеме дифференциации черняховской культуры. В: Алексеев, В. П. (ред.). *Народы России: от прошлого к современности. Антропология. 2*. Москва: Старый Сад, с. 260-273.

Покас, П. М., Назарова, Т. А., Дяченко, В. Д. 1988. Материалы по антропологии Акташского могильника. В: Бессонова, С. С., Бунятян, Е. П., Гаврилюк, Н. А. *Акташский могильник скифского времени в Восточном Крыму*. Киев: Наукова думка, с. 118-144.

Рудич, Т. О. 2000. Население черняховской культуры Среднего Поднепровья по материалам антропологии. *Stratum plus*, 4, с. 278-288.

Рудич, Т. О. 2003а. Антропологічний склад населення черняхівської культури Лівобережної України. *Археологічний літопис Лівобережної України*. 2002, 2; 2003, 1, с. 205-213.

Рудич, Т. О. 2003б. Антропологічний склад населення черняхівської культури Північного Причорномор'я. *Археологія*, 4, с. 19-32.

Рудич, Т. А. 2004. К вопросу об антропологическому составе населения черняховской культуры междуречья Южного Буга и Тилигула. В: *Boristhenika 2004. Материалы международной научной конференции к 100-летию начала исследования острова Березань Э. Р. фон Штерном*. Николаев: ИА НАН Украины, с.138-141.

Рудич, Т. А. 2006. Сарматы в составе черняховской культуры Украины (по материалам антропологии). В: Терпиловский, Р. В. (ред.). *Готы и Рим*. Библиотека Vita antiqua, 14. Киев: Стилос, с. 61-67.

Рудич, Т. О. 2014. *Населення Середнього Подніпров'я 1—2 тисячоліття за матеріалами антропології*. Київ: ІА НАН України.

Симоненко, А. В., Лобай, Б. Ю. 1991. *Сарматы северо-западного Причерноморья в 1 в. н. э. (погребенные знати у с. Пороги)*. Киев: Наукова думка.

Фирштейн, Б. В. 1970. Сарматы Нижнего Поволжья в антропологическом освещении. В: Тот, Т. А., Фирштейн, Б. В. *Антропологические данные к вопросу о великом переселении народов. Авары и сарматы*. Ленинград: Наука, с. 69-114.

Черненко, Є. В. Пізні скіфи. В: Толочко, П. П. (ред.). *Давня історія України*. 2: Скіфо-антична доба, Київ: ІА НАН України, с. 176-180.

Schwidetzky, I. 1972. Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Anthropologie der Eisenzeit (letztes Jahrtausend v. d. Z.). *Homo*, XXIII, 3, S. 245-271.

REFERENCES

Alekseev, V. P. 1989. *Istoricheskaja antropologija i etnogenez*. Moskva: Nauka.

Balabanova, M. A. 1999. Antropologija sarmatskikh pogrebalnykh pamiatnikov nizhnego Povolzhia 4—3 vv. do n. e. *Nizhnevolzhskii arheologicheskii vestnik*, 2, s. 54-72.

Balabanova, M. A. 2000. *Antropologija drevnego naselenija Iuzhnogo Priuralia i Nizhnego Povolzhia. Rannii zheleznyi vek*. Moskva: Nauka.

Batieva, E. F. 2011. *Naselenie Nizhnego Dona v IX v. do n. e. — IV v. n. e. (paleoantropologicheskoe issledovanie)*. Rostov-na-Donu: IuNTs RAN.

Velikanova, M. S. 1975. *Paleoantropologija Prutsko-Dnestrovskogo mezhdurechja*. Moskva: Nauka.

Gerasimova, M. M., Rud', N. M., Yablonskij, L. T. 1987. *Antropologija antichnogo i srednego naselenija Vostochnoj Evropy*. Moskva: Nauka.

Ginzburg, V. V., Trofimova, T. A. 1972. *Paleoantropologija Srednei Azii*. Moskva: Nauka.

Hopkalo, O. V., Rudych, T. O. 2018. Pizni skify ta sarmaty u skladi kultury Cherniakhiv—Syntana-de-Muresh (za materialamy poselennia ta mohyl'nyka bilia s. Boromlia. *Starozhytnosti Livoberezhzhia Dnipro*, s. 90-101.

Debecz, G. F. 1948. *Paleoantropologija SSSR*. Trudy Instituta etnografii: Novaya seriya, 4. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Efimova, S. G. 1999. Naselenie Vostochnoj Evropy v epohu zheleza i pozdnerimskoe vremya. In: Alekseeva, T. I. (ed.) *Vostochnye slavyane. Antropologija i etnicheskaya istoriya*. Moskva: Nauchnyj mir, s. 279-306.

Zinevich, G. P. 1967. *Ocherki paleoantropologii Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka.

Zinevich, H. P. 1971. Do antropologii mohyl'nyka bilia s. Zavetne v Krymu. *Materialy z antropologii Ukrainy*, 5, s. 111-121.

Zinevich, G. P. 1973. *Antropologicheskie materialy srednevekovykh mogil'nikov iugo-zapadnogo Kryma*. Kiev: Naukova dumka.

Konduktorova, T. S. 1956. Materialy po paleoantropologii Ukrainy. *Trudy Instituta etnografii*, 33, s. 57-91.

Konduktorova, T. S. 1958. Paleoantropologicheskij material iz mogil'nika polej pogrebal'nyh urn Khersonskoj oblasti. *Sovetskaya arheologiya*, 2, s. 69-79.

Konduktorova, T. S. 1964. Naselennia Neapolia Skifskoho za antropologichnymy danymy. *Materialy z antropologii Ukrainy*, 3, s. 32-71.

Konduktorova, T. S. 1972. *Antropologija drevnego naselenija Ukrainy (1 tys. do n. e. — 1 tys. n. e.)*. Moskva: MGU.

Konduktorova, T. S. 1979a. Antropologicheskie materialy chernyaxovskoj kul'tury Ukrainy. In: Kropotkin, V. V. (ed.) *Mogil'niki chernyaxovskoj kul'tury*. Moskva: Nauka, s. 163-204.

Konduktorova, T. S. 1979b. *Fizicheskie tipy liudei Nizhnego Podneprovja na rubezhe nashei ery (po materialam mogil'nika Nikolaevka-Kazatskoe)*. Moskva: Nauka.

Konduktorova, T. S. 1983. Antropologicheskaja kharakteristika pogrebennykh iz bospor'skogo mogil'nika u s. Zolotoe. In: Korpuseva, V. N. *Nekropol Zolotoe (k etnokulturnoi istorii Evropejskogo Bospora)*. Kiev: Naukova dumka, s. 163-174.

Kruts, S. I. 1991. Antropologicheskie materialy iz sarmatskikh pogrebenii u s. Porogi. In: Simonenko, A. V., Lobai, B. Iu. *Sarmaty severo-zapadnogo Prichernomoria v 1 v. n. e. (pogrebenie znati u s. Porogi)*. Kiev: Naukova dumka.

Kruts, S. I. 1993. Sarmaty Tavrii po antropologicheskim dannym. In: Simonenko, A. V. *Sarmaty Tavrii*. Kiev: Naukova dumka, s. 131-140.

Litvinova, L. V. 1994. Antropologicheskie materialy skifskoi kul'tury iz Severo-Zapadnogo Prichernomoria. In: *Olviia — 200. Tezisy mezhdunarodnoi konferentsii, posviashchennoi dvukhsotletiiu arheologicheskogo otkrytija Olvii (5—9 sentiabria 1994 g. s. Parutino)*. Nikolaev: IA NAN Ukrainy, s. 11.

Nazarova, T. O. 1994. Do antropologichnoi kharakterystyky naselennia Olvii ta Berezani. *Arkheolohiia*, 3, s. 85-95.

Nazarova, T. A. 2013. K voprosu o grecheskom prisutstvii v sostave Neapolia Skifskogo. *Drevnosti Prichernomoria*, X, s. 457-463.

Nazarova, T. A. 2014. Naselenie Khersonesa v pervye veka novoi. *Istorichna antropologija ta bioarheologija Ukrainy*, 1, s. 35-48.

Pokas, P. M. 2000. Novye antropologicheskie materialy k probleme differenciaczii chernyaxovskoj kul'tury. In: Alekseev V. P. (ed.) *Narody Rossii: ot proshlogo k sovremennosti. Antropologija*. 2. Moskva: Staryj Sad, s. 260-273.

Pokas, P. M., Nazarova, T. A., Dyachenko, V. D. 1988. Materialy po antropologii Aktashskogo mogil'nika. In: Besonova, S. S. Bunyatyan, E. P., Gavrilyuk, N. A. *Aktashskij mogil'nik skifskogo vremeni v Vostochnom Krymu*. Kiev: Naukova dumka, s. 118-144.

Rudich, T. A. 2000. Naselenie chernyaxovskoj kul'tury Srednego Podneprovja po materialam antropologii. *Stratum plus*, 4, s. 278-288.

Rudych, T. O. 2003a. Antropologichnyi sklad naselennia cherniakhivskoi kul'tury Livoberezhnoi Ukrainy. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 2002, 2; 2003, 1, s. 205-213.

Rudych, T. O. 2003b. Antropologichnyi sklad naselennia cherniakhivskoi kul'tury Pivnichnoho Prychornomor'ia. *Arkheolohiia*, 4, s. 19-32.

Rudich, T. A. 2004. K voprosu ob antropologicheskomu sostave naselennia cherniakhovskoi kul'tury mezhdurechja Iuzhnogo Buga i Tiligula. In: *Boristhenika 2004. Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii k 100-letiiu nachala issledovaniia ostrova Berezan E. R. fon Shternom*. Nikolaev: IA NAN Ukrainy, s. 138-141.

Rudich, T. A. 2006. Sarmaty v sostave cherniakhovskoi kul'tury Ukrainy (po materialam antropologii). In: Terpilovskii, R. V. (ed.) *Goty i Rim*. Biblioteka Vita antiqua, 14. Kiev: Stilos, s. 61-67.

Rudych, T. O. 2014. *Naselennia Serednoho Podniprovja 1—2 tysiacholittia za materialamy antropologii*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Simonenko, A. V., Lobai, B. Iu. 1991. *Sarmaty severo-zapadnogo Prichernomor'ia v I v. n. e. (pogrebenie znati u s. Porogi)*. Kiev: Naukova dumka.

Firshtein, B. V. 1970. Sarmaty Nizhnego Povolzhia v antropologicheskom osveshchenii. In: Tot, T. A., Firshtein, B. V. *Antropologicheskie dannye k voprosu o velikom pereselenii narodov. Avary i sarmaty*. Leningrad: Nauka, s. 69-146.

Chernenko, Ye. V. Pizni skify. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Davnia istoriia Ukrainy*. 2: Skifo-antychna doba, Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 176-180.

Schwidetzky, I. 1972. Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Anthropologie der Eisenzeit (letztes Jahrtausend v. d. Z.). *Homo*, XXIII, 3, S. 245-271.

T. O. Rudych

LATE SCYTHIANS: THE FORMATION OF THE POPULATION ACCORDING TO THE ANTHROPOLOGICAL MATERIAL

In this paper, craniological materials from late Scythian monuments were considered in a wide range of Scythian, Sarmatian groups and series from ancient necropolises. Statistical analysis was performed using several methods of multidimensional statistics. According to the results of the analysis it can be said that the population from the Lower Dnieper settlements and the Late Scythian cemeteries of Crimea is the common anthropological massif which is biologically connected with people from the ancient environment and people from certain Scythian populations.

Due to its mixed population, Mykolayivka-Kozatsky, Zolota Balka, Scythian Neapolis and Belyaus occupy an intermediate position between groups from Greek polises and individual Scythian series. From the Scythian series to the late Scythians morphologically

and statistically the closest people from the cemetery of Ak-Tash and Mykolayivka on the Dniester who were in contact with the ancient world. Late Scythian groups differ from the main Scythian population in a number of ways. They have a smaller skull in length and height, below the face and nose, but higher orbits, as well as a sharper horizontal profile of the face. The direction of the differences shows that they should not be associated with epoch-making variability. The set of features in the direction of which the late Scythian population differs from the Scythians, is characteristic of the population of ancient cities. People from these cities were one of the two main components among the late Scythian population. The Sarmatians did not play a significant role in shaping the composition of the late Scythian populations, but their presence among the population is fixed.

Part of the descendants of the Late Scythian population took part in the formation of the anthropological composition of the bearers of Chernyakhiv culture. This is recorded in materials from Chernyakhiv cemeteries on the Black Sea coast. Some groups of people from the late Scythian populations were buried in the Chernyakhiv cemetery in the Middle Dnieper.

Keywords: late Scythians, Scythians, Sarmatians, ancient cities, anthropology, craniology.

Одержано 4.05.2020

РУДИЧ Тетяна Олександрівна, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу біоархеології Інституту археології НАН України.

RUDYCH Tetyana O., doctor of historical sciences, Chief Research Fellow, Institute of Archeology, the National Academy of Sciences of Ukraine.

ORCID 0000-0002-3396-504X, e-mail: rudich@iananu.org.ua.